

8. Пам'ятки історії та культури // Ізюм: зб. архівних док. і матеріалів / Держ. архів Харк. обл. / головний ред. А. І. Епштейн ; упоряд.: Л. М. Момот та ін. — Х. : Фоліо, 1994. (Старовинні міста Харківщини) — С. 80–81.
9. Резнікова В. В. Державний архів Харківської області / В. В. Резнікова // Архівні установи України : довідник / Держ. коміт. архівів України ; Мін-во культури і мистецтв України ; НАН України ; НБУ ім. В. І. Вернадського. — К., 2000. — С. 122–125.
10. Романовський В. С. Доля українських церков Харківщини в другій половині XIX — на початку XX ст. // Зб. наук. праць Харк. держ. ун-ту ім. Г.С. Сковороди. Серія «Історія та географія» / В. С. Романовський / ХДПУ ім. Г. С. Сковороди. — Х., 2001. — Вип. 7. — С. 46–52.
11. Державний архів Харківської області (ДАХО). — Ф. 3. — Канцелярія харківського губернатора, 1797–1917 рр.
12. ДАХО. — Ф. 4. — Харківське губернське правління, 1797–1918 рр.
13. ДАХО. — Ф. 11. — Хорошевський Вознесенський дівочий монастир, 1790–1911 рр.
14. ДАХО. — Ф. 40. — Харківська духовна консисторія, 1749–1918 рр.
15. ДАХО. — Ф. 45. — Харківська міська управа, 1871–1919 рр.
16. ДАХО. — Ф. 51. — Харківський губернський статистичний комітет, 1837–1917 рр.
17. ДАХО. — Ф. 161. — Харківська губернська будівельна та дорожня комісія, 1843–1864 рр.
18. ДАХО. — Ф. 304. — Харківська губернська земська управа, 1865–1919 рр.
19. ДАХО. — Ф. 488. — Українське імені Григорія Квітки-Основ'яненка літературно-художньо-етнографічне товариство в м. Харкові, 1915 р.
20. ДАХО. — Ф. Р-820. — Відділ народної освіти Харківського виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, 1919–1924 рр.; Інспектура освіти Харківського губернського виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, 1924–1925 рр.
21. ДАХО. — Ф. 969. — Алчевська Х. О., 1905–1911 рр.

Надійшла до редколегії 11.05.2010 р.

УДК 78.022:930.85

Н. В. БАБКОВА

СЕМІОТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ЛИТАВР У РІЗНИХ НАРОДІВ СВІТУ

Розглядається процес виникнення і становлення литавр як ударних музичних інструментів, їх використання різними народами світу в побутовій та військовій сферах.

Ключові слова: *ударні інструменти, литаври, міфи, війна, мирний побут.*

Рассматривается процесс возникновения и становления литавр как ударных музыкальных инструментов, их использование разными народами мира в бытовой и военной сферах.

Ключевые слова: ударные инструменты, литавры, мифы, война, мирный быт.

The process of formation and development of the timpani as percussion musical instruments, and their use by different nations of the world in daily life and during the war are examined.

Key words: percussion musical instruments, timpani, myths, war, peaceful life.

У сучасній Україні значна увага приділяється дослідженню козацьких клейнодів. Вийшло друком чимало наукових та науково-популярних праць, що так чи інакше торкаються цього питання. Особливою популярністю користується дослідження історичного становлення прапора, булави та пернача. Одночасно з цим, на жаль, залишається майже не висвітленим процес розвитку такої частини клейнодів, як литаври.

Використання цих музичних інструментів відоме в усьому світі ще з давніх-давен. Часто вони ставали атрибутами влади, символом радості та військової могутності окремих осіб. В історії українського народу литаврам відводиться особливе місце. Вони постають не лише як музичний інструмент, один з атрибутів козацької доби, але й як символ народного волевиявлення та піднесення бойового духу під час воєнних дій.

Мета статті полягає у висвітленні процесу виникнення та еволюції литавр як військових і церемоніальних ударних інструментів у різних народів світу.

На жаль, жодної історичної праці, що повністю б висвітлювала це питання, немає і понині. Єдине дослідження, що торкається питання розвитку литавр, належить російському музикознавцеві Д. Рогаль–Левицькому, який, розглядаючи той чи інший музичний інструмент, наводить стислу історію розвитку. Історик Л. Гумільов, вивчаючи історію тюркського каганату, подає уривчасті дані про литаври, як символи влади ханів. У працях П. Короленка, Є. Савельєва, М. Сементовського, Д. Яворницького литаври характеризуються лише в контексті символіки запорізьких, кубанських і донських козаків. Процес та причини виникнення литавр залишаються поза увагою вчених.

Виникнення ударних музичних інструментів сягає часів первіснообщинного ладу. У процесі свого розвитку первісні люди помітили здатність добре висушеної та натягнутої шкіри видавати звуки. Розвиток культури та різні експерименти сприяли виникненню перших прообразів музичних інструментів, що мали вигляд видовбаної дерев'яної колоди та натягнутої на неї шкіри. Коли ж користуватися шматком колоди стало незручно та важко, його замінили невеликими глиняними глечиками [16, с. 320]. Створення металевих литавр нерозривно пов'язане з розвитком виробничих сил — опанування людством процесу виплавки металу. Литаври такої форми можна було легко носити в руці чи на поясі. Глиняні литаври відомі в народів азіатської частини європейського континенту: узбеків, таджиків, вірменів та грузинів.

З часом, коли виникла необхідність підсилити частоту звучання, литаври збільшили в розмірах. Їх стали з'єднувати шкіряними ремнями та прикріплювати до сидла військового музики, а в мирні часи встановлювали на спеціальні візки. У давнину шкіра на литаврах натягувалася сиром'ятними ремнями, й литавристи не мали можливості налаштовувати інструмент.

Литаври, як і інші ударні інструменти, мали магічні властивості — своїм ритмічним звуком вони захищали від злих духів та закликали добрих. Їх використання допомагало швидше досягти стану екстазу і підтримувати необхідний ритм під час релігійних обрядів. У танці люди наслідували різні явища природи для того, щоб викликати дощ, ріст рослин, поєднатися з божеством. Учасники ритуалу через танець забезпечували контакт з духами; танець на честь тотемів мав забезпечити роду благоустрій, військовий танок — посилити почуття сили та солідарності членів племені [14, с. 41].

Давні шумери за допомогою литавр висловлювали всю шану до своїх богів. «Барабанам велів гриміти переможно, звучати литаврам дзвінко-голосим. І вознесли люди Урука хвалу великій богині, що полюбила та обдарувала їх місто» [12, с. 15].

Стародавні євреї також славили свого бога за допомогою ритмічних ударів по литаврах. Після славнозвісного переходу через море: «... Маріам, віщунка, сестра Аорона та Мойсея, взяла в руки свій литавр, і пішли за нею жінки з литаврами, і стали навколо, і заспівала Маріам шану Богу» [12, с. 196].

У визначній пам'ятці індійської літератури — героїчному епосі «Рамаяна» — поняття «литаври» використовується для означення великої радості чи процесу битв між Рамою та його противниками. «Гриміли в сутінках мріданги, литаври, панови. Військових раковин було чутно гул войовничий» [15, с. 187].

На території сучасної Західної Європи для позначення литавр характерне поняття «тимпани», що походить від латинського *tympanum*, котре рівнозначне грецькому «тумпанон». Греки утворили його від староеврейського *thor*, що означає «бити», «вдарити», «вибивати» [16, с. 320].

Стародавні греки використовували литаври для своїх культових дійств та ігор, про що свідчать стародавні міфи. Одне з найулюбленіших свят давніх греків — діонісії (вакханалії) завжди супроводжувалося литаврами, бубнами, флейтами та сопілками. «Під звуки флейт, сопілок і тимпанів гучна хода весело рухалась по горах, серед тінистих лісів, по зелених галявинах» [10, с. 32]. На литаври як невід'ємний елемент вакханалій указує й Еврипід. Описуючи вакханалії, давньогрецький трагік зазначає: «... всі вони, поверх свого довгого одягу, вбрані в небриди: деякі несуть у руках тирси, всі останні тимпани, тобто тамбурини, гра на яких супроводжує їх спів» [6, с. 424].

Грецька міфологія зазначає і те, що в античні часи використовувалися мідні литаври: «... вона дала Гераклові два мідні тимпани, їх викував бог

Гефест, і наказала Гераклові стати на високому пагорбі біля того лісу, де гніздяться стимфалійські птиці та вдарити в тимпани...» [10, с. 70].

Римляни як продовжувачі грецьких традицій не гребували застосуванням литавр у повсякденному житті. Про це свідчить римський історик середини I — початку II ст. н.е. Марк Юстиніан Юстин: «Не було жодного свята чи танців, що не супроводжувалися б звуками труб та тимпанів» [16, с. 320].

Користування ж литаврами у військовій справі характерне для азійських народів. У найвідомішій пам'ятці арабської культури — збірці казок «Тисяча і одна ніч» — часто використовується поняття литаври. Саме звук цих інструментів характеризував радість населення з приводу народження спадкоємців престолу, зустрічі правителя, примирення між главами різних областей, сходження на престол нового султана, одруження та інших радісних новин. «... У ту ж годину поширилися вісті радісні, і вдарили в литаври, і задуділи в дудки, і великою стала радість» [18, с. 429]. Використовували литаври й під час військових походів, подаючи сигнали для збору війська, його готовності до битви, початку та кінця не лише атаки, а й битви в цілому. «І тоді вдарили в литаври про закінчення бою, і воїни полишили один одного...» [19, с. 155].

Китайці застосовували цей вид ударних інструментів як сигнал до початку бою. «Імператор здалеку побачив, що над корпусом Чан — сунь Ву — цзи піднялася пилюка, наказав бити в литаври і трубити в рога...» [2, с. 112]. Для китайської культури характерне трактування литавр як одного зі знаків священної особи імператора. Якщо правитель хотів когось відзначити, то обов'язково, крім цінних подарунків, дарував і литавру.

Л. Гумільов вважає, що отримання литаври з рук імператора означало визнання повного права тієї чи іншої особи на ханство. «Імператор... відправив посла до сеянтоського вождя Інана з грамотою, литаврами і прапором, що означало визнання його ханом» [4, с. 163].

Паралельно з китайцями литаври як військовий сигнальний засіб використовували і перси. При повній готовності війська до атаки подавали знак — удари в барабан та литаври. Зважаючи на сакральне значення ударних інструментів у походах, вони часто були серед обов'язкових військових трофеїв.

Від персів та китайців традиція використання литавр поширилася і на території Хорезмського царства (територія сучасного Узбекистану та Туркменистану). У 1211 р. хорезмшах Ала ад-Дин Мухаммед увів при своєму дворі традицію бити спеціальний музичний гімн на його честь — наубу (пізніше стало основою турецького набата). Кожного дня під час сходу та заходу сонця виконували наубу. Для цього використовували двадцять сім золотих литавр, палички до яких були прикрашені різноманітними самоцвітами [21, с. 31].

У завойовників хорезмської імперії — монголів — литаври застосовувалися як своєрідні символи посади чи посадової особи. Саме

в XIV столітті, за часів правління Тимура (Тамерлана), литаври стали особистими символами гідності та мужності емірів. Згідно з положеннями Тимура, еміру, який полонив царство або розбив ворожу армію, надавався почесний титул, бунчук та литаври. Він отримував титул «мужнього» і вважався співучасником влади.

Тимур установив чіткі правила надання литавр та прапорів. «Я бажаю, щоб кожний з 12-ти емірів мав литавру і прапор. Але головнокомандувач, крім цього, повинен мати два почесні знаки. Мінбаши (начальник загону чи племені) отримує прапор і трубу, а юзбаши (сотник) та унбаши (десятник) — литаври. Еміри різноманітних орд повинні мати відзнаки, а кожному беглербекові (керівник провінції чи округу) надаватиметься прапор, литаври й інші почесні знаки. Еміри, що завоювали область чи розбили армію, будуть возведені в найвищі чини. Перший емір буде возведений у ранг другого, другий у ранг третього і так до дванадцятого, якому надаватимуться прапор, значок і литаври. Один значок дається першому еміру, два значки — другому і так до четвертого. Литаври додаються для захоплення емірів до отримання двох інших почесних знаків» [20, с. 51–52].

Під час постійних військових конфліктів використання литавр переймають і візантійці. У X ст. візантійський історик Лев Диякон, описуючи військові походи візантійської армії, вказує і на використання литавр. У 963 р. імператор Никифор використовував литаври при військових ученнях перед походом у Середню Азію: «Поки військо збиралося, він навчав тих, що були при ньому, військовій справі, збуджував і скріплював їх дух щоденними вправами і часто наказував трубити в труби, бити в тимпани та грати на кімвалах...» [5, с. 59].

Для підняття бойового настрою війська литаври застосовували під час битви між візантійцями та русичами в 970 р. під Адріанополем. «Оскільки успіх битви переходив на сторону то одного війська, то іншого, і мінливе щастя переходило від однієї сторони до іншої, Варда наказав трубити військові збори і часто бити в тимпани...» [5, с. 70].

На територію ж сучасної Західної Європи литаври потрапили в період раннього Середньовіччя. За свідченням радника Теодориха Великого Кассіодора, литаври певною мірою були поширені в першій половині VI ст. [16, с. 321]. Більшого поширення на європейському континенті литаври набули за часів хрестових походів у результаті тісної взаємодії християнської та мусульманської культур. Учасники лицарських походів акцентують увагу на використанні мусульманами ударних інструментів. У 1191 р. під час битви при Арсуфі: «... о третій годині дня, на ар'єргарду хрестоносців нападає натовп сарацинів, що спустилися з гір зі швидкістю блискавки, під звуки труб і литавр...» [11, с. 126]. Під час сьомого хрестового походу Жан де Жуанвіль, описуючи один з боїв, зазначає: «... шум від тимпанів та сарацинських рогів було важко слухати...» [22, с. 74].

Середньовічні автори, висвітлюючи військову історію своїх країн, не могли обійти стороною такий важливий факт, як завоювання турками Константинополя в 1453 р. Змальовуючи ті події, письменники акцентували увагу на кожній деталі. Тому не оминули і згадок про турецькі литаври. «Магомед же окаянный з усіма чинами своїми під звуки всіх музичних інструментів і тимпанів, з голосним криком, що подібний до бурі, підступив до зруйнованого міста...» [13, с. 249].

Інший же автор, описуючи найвідомішу частину турецького війська — корпус яничарів, — згадує і використання спеціального барабану — таламбасу (тулумбасу). Тулумбасом прийнято вважати велику литавру, в яку б'ють однією паличкою — колотушкою. «Воевода відводить вершників подалі та потім наказує їм не баритися, встановлює день, якого вони повинні чекати, і, вдаривши у барабан під назвою таламбас, він їх розпускає...» [8, с. 101].

Зазнавши впливу мусульманської культури, представники християнського світу також почали використовувати литаври — для сигналізації у військах, привітання короля чи інших поважних осіб, відзначення особливо важливих дат та інше.

Після закінчення війн литаври часто використовували і при імператорських дворах. Особливо відомими стали угорські литаври, що вважають прототипами сучасних великих литавр. У 1457 р. угорський король Ладислав V Постумус направив послів у Францію просити руки доньки французького короля. Для посилення ефекту це посольство супроводжували численні литавристи з литаврами. Описуючи цю подію, отець Бенедикт додає, що ніколи не бачив барабанів, подібних до великих котлів, які везли на конях.

У Німеччині литаври стали відомими лише починаючи з 1500 р. Згадуючи про них, Себастьян Вірдунг пише, що: «... тепер у нас назва тимпани застосовується для великих мідних військових литавр, що використовуються при дворах кожної повноважної особи. Це — величезні бочки, які гуркотять та постійно турбують чесних людей похилого віку, хворих та кволих, і людей, котрі присвятили себе служінню в монастирях, де вони вчаться, читають та моляться. І я думаю та вірю, що сам диявол їх винайшов і змайстрував» [16, с. 322]. У таких литавр сиром'ятні ремені були замінені гвинтами, розташованими навколо верхнього зрізу, якими піднімали й опускали залізний обруч, що регулював шкіру. Котли ж були виготовлені з бронзи чи міді та мали величезний розмір.

За історичними джерелами, що дійшли до наших часів, на території Московської держави також використовували литаври — накри. Це невеличкі парні литаври, що мали глиняний корпус та шкіряну мембрану, по якій били дерев'яними паличками. Накри кріпилися спереду, на поясному ремені, з нахилом уперед, інколи ставилися на землю. Грали на накрах двома товстими та важкими паличками — колотуш-

ками. Основна їх функція — ритмічний супровід святкувань і парадних виходів правителя.

У XIV–XVII ст. ці інструменти застосовували в придворному музичному побуті. Під час бенкетів за часів царя Івана Грозного: «... покликали двадцять чотири людини з литаврами та трубачів, які впродовж усього бенкету били в литаври та трубили...» [7, с. 139]. Одночасно застосовувалися і полкові литаври, що використовувалися для означення великої радості. «Коли великий князь вирушив потім у замок, до палацу, велів він гучно, з великою радістю бити в полкові литаври...» [7, с. 140].

Рафаель Барберіні під час свого посольства в Московську державу також вказує на користування литаврами. «Коли виїжджає цар на прогулянку містом... коли на всіх вулицях буває багато люду, то інколи, знаходячись у натовпі, везе він з собою біля луки сідла невеликий барабан, подібний до того, який мають у себе на коні маври; і як ударить він у нього руків'ям батога, який, зазвичай, мають усі вершники, народ в той же час і розходиться в різні сторони; втім такий інструмент доводилося мені бачити в його синів та інших знатних бояр» [1, с. 25].

За часів правління Олексія Михайловича Романова литаври застосовували при святкуванні заручин осіб царського походження. «А як те святкування буває, і на його царському дворі, і в сінях грають у труби і в сурінки, і б'ють у литаври» [9, с. 7]. У період правління цього царя почали формуватися кінські полки іноземного устрою. Саме в цих частинах введено обов'язкове використання литавр як військових музичних інструментів. «У більшості випадків вони були мідні, але інколи й срібні, для прикрашання мали полотняні чи камчатні яскравих кольорів зависи зі срібними чи золотими шнурами, кистями та бахрамою» [3, с. 64].

Для українців історія використання литавр починається з 1576 р., коли вони, разом з іншими клейнодами, були надані козацтву польським королем Стефаном Баторієм. Ці музичні інструменти застосовувалися не лише у військових походах, але й під час малих і великих козацьких рад. У більшості випадків литаври: «... були мідними, посрібленими або пофарбованими блакитною, зеленою і червоною фарбами і розмальованими квітами, верхні бордюри були завжди срібними» [17, с. 41].

Таким чином, литаври, як одні з найдавніших ударних інструментів, виникають у період первіснообщинного ладу. У процесі історичного розвитку набувають вигляду невеликих глиняних чи мідних котлів, що мають різну назву. Для культур азіатської частини європейського континенту характерна назва тулумбас, а для європейців — тимпани. Ці дві назви мають подібне етимологічне походження, їх основою є слово «бити», «вдарити».

Завдяки своїм музично-ритмічним властивостям литаври стають одним з невід'ємних елементів магічних та ритуальних дійств. За свідченнями стародавніх міфів та епосів, їх активно використовували давні шумери, індійці, араби, євреї. Саме єврейське слово «бити» стало основою давньогрецької назви литавр — тимпани, — що і нині побутує на території країн Західної Європи.

У стародавні часи бій у литаври був символом вираження великої радості, хвали богам і правителям. Одночасно ударні інструменти використовувалися і як сигнальний засіб під час військових походів та битв. У китайців, а згодом і монголо-татарів, литаври стали символами імператорської милості та відзнаками за особисті військові заслуги. У турків тулумбаси мали вигляд великої литаври, що використовувалася як сигнальний інструмент у військах яничар.

На території Західної Європи литаври малих форм відомі з VI ст., але особливо популярними стали в період хрестових походів. Переїнявши від мусульман традицію надання литаврам сакрального значення, європейці використовують тимпани при дворах королів та верховної знаті.

Перша ж згадка про литаври великих форм стосується 1457 р. та пов'язана з послами угорського короля Ладислава IV. Німецька культура, перебуваючи у тісних контактах з угорською, переймає застосування великих литавр при королівських та дворянських дворах. Таким чином, з XV ст. прототипам сучасних литавр відводиться визначне місце серед військових музичних інструментів.

Для Московської держави XVI–XVII ст. характерне використання литавр малої форми — накрів, — що були одними з придворних музичних інструментів. Основне застосування пов'язане з побутом царя та найближчого його оточення, хоча є згадки і про полкові литаври. Масове ж використання литавр у російській армії починається з утворенням полків іноземного устрою, де ці ударні інструменти стають обов'язковими засобами військової сигналізації.

Українське козацтво використовувало литаври як у побутовій, так і у військовій сферах. У першому випадку — для скликання малих та великих рад, у другому — для означення початку бою та підняття бойового духу. Традиція використовувати литаври не зникла, а набула подальшого розвитку. Тому перспективами подальших досліджень є процес застосування литавр у військовій та побутовій сферах у сучасному світі.

Список літератури

1. Барберини Р. Путешествие в Московию / Рафаэль Барберини ; [пер. с итальян. В. Любич-Романович] // Сын Отечества. — СПб., 1842. — Кн. 7. — С. 4–50.
2. Бичурин И. Собрание сведений о народах, обитавших в средней Азии в древние времена. В 3т / И. Бичурин. — М.—Л. : АН СССР, 1951–1953 — Т. 2, 1951. — 334 с.

3. Висковатов В. Историческое описание одежды и вооружения русских войск. В 19 т. / В. Висковатов. — СПб., 1899—1903. — Т. 1. — 228 с. : ил.
4. Гумилев Л. Н. Древние тюрки. История образования и расцвета Великого тюрского каганата (VI—VIII вв.) / Л. Н. Гумилев. — М. : Айрис-Пресс, Роль — ф, 2002. — 556 с.
5. Диакон Лев. История / Лев, Диакон ; [пер. М. М. Копыленко]. — М. : Наука, 1988. — 239 с.
6. Еврипид. Трагедии. В 2 т / Еврипид ; [пер. с древнегреч. И. Ф. Аненского]. — М. : Искусство, 1980. — Т. 2. — 654 с.
7. Забытый источник о России эпохи Ивана Грозного // Отечественная история. — 1999. — № 1. — С. 135—143.
8. Записки янычара: написанные Константином Михайловичем из Островицы / [введение, пер. и коммент. А. И. Рогова]. — М. : Наука, 1978. — 136 с.
9. Котошихин Г. К. О России в царствование Алексея Михайловича / Г. К. Котошихин // Русская классическая библиотека. — СПб., 1891. — Вып. IV. — 62 с.
10. Кун А. Н. Легенды и мифы Древней Греции / А. Н. Кун. — Х. : ООО «Каштан», ООО «Олайт», 2001. — 480 с.
11. Мишо Г. История крестовых походов / Г. Мишо ; [пер. с фр. С. Л. Клячко]. — М. : Центр творческого развития МГП ВОС, 1995. — 312 с.
12. Немировский А. И. Мифы древности. Ближний Восток / А. И. Немировский. — М. : Лабиринт, 2001. — 352 с.
13. Нестор Искандер. Повесть о взятии Царьграда турками 1453 г / Нестор Искандер // Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XV вв. — М., 1982. — С. 217—267.
14. Поликарпов В. С. Лекции по культурологии / В. С. Поликарпов. — М. : «Гардарика», «Экспертное бюро», 1997. — 344 с.
15. Рамаяна / [пер. с санскрита В. Потаповой]. — М. : Худож. лит., 1986. — 270 с.
16. Рогаль—Левицкий Д. Р. Современный оркестр: В 4 т / Д. Р. Рогаль—Левицкий. — М. : Музтиз, 1953—1956. — Т. 2., 1953. — 447 с.
17. Сементовский Н. Старина малороссийская, запорожская и донская / Н. Сементовский. — СПб., 1846. — 65 с.
18. Тысяча и одна ночь. В 8 т / [пер. с арабского М. А. Салье]. — М. : Гослитиздат, 1958—1960. — Т. 2: Ночи 39—145. — 1958. — 447 с.
19. Тысяча и одна ночь. В 8 т / [пер. с арабского М. А. Салье]. — М. : Гослитиздат, 1958—1960. — Т. 6: Ночи 607—756. — 1959. — 479 с.
20. Уложение Тимура / [предислов. И. Мулинова. Факс. изд.]. — Ташкент : Фан, 1968. — 145 с.
21. Шихаб ад—Дин ан—Насави. Сират ас—султан Джилал ад—Дин Манкбурны (Жизнеописание султана Джанал ад—Дин Манкбурны) / [пер. с араб. З. М. Бунятов]. — М. : Восточ. лит., 1996. — 414 с.
22. Joinville. Histoire de saint Louis / Joinville. — Paris, 1890. — 336 p.

Надійшла до редколегії 18.06.2010 р.